

ОСОБЛИВОСТІ ЧАСОПРОСТОРУ «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

У статті досліджені відмінності у сприйнятті автором часу й простору в порівнянні з традиційними середньовічними уявленнями. Розглядається залежність часопросторових характеристик «Слова о полку Ігоревім» від світогляду автора.

Ключові слова: автор, авторська свідомість, середньовічна традиція, часопросторові особливості.

Час і простір – визначальні параметри існування світу й основоположні форми людського досвіду. Людина не народжується з відчуттям часу, її часові і просторові поняття завжди визначені культурою, до якої вона належить. Особливості ж художнього часу і простору залежать від художніх завдань, які поставали в уяві творця, від його уявлень про навколишній світ.

Моделювання художнього світу середньовічним автором було обумовлене своєрідним сприйняттям дійсності, осмисленням витворених цією дійсністю норм і цінностей. Свідомість автора не могла не реагувати на стереотипне бачення сучасного йому світу, відображаючи традиційність середньовічного методу, але вносячи відчуття індивідуального бачення життєвих колізій. Індивідуальний стиль автора, який, за літературними нормами Середньовіччя, нівелювався, проявив себе у «Слові о полку Ігоревім». Автор, сприймаючи дійсність, сповнену воєн та протиріч, змоделивав умовну дійсність на сторінках киеворуської пам'ятки.

Проблема моделювання художнього світу окреслена у працях П. Білоуса, О. Александрова, О. Сліпушко, О. Філатової, С. Аверинцева, Д. Лихачова, С. Гординського. Все це створило основу для концептуального осмислення цієї проблеми у літературі Київської Русі, зокрема й у «Слові о полку Ігоревім».

Як слушно зауважив С. Аверинцев у «Поетиці ранньовізантійської літератури», середньовічний образ світу членується у часі та просторі на дві частини, які не є рівними за вимірами гідності; їх відношення ієрархічні. Два часові пласти: «цей вік» і перевершуючий його «майбутній вік». Два просторові образи: «піднебесний світ» і перевершуючий його «занебесний світ». З християнської точки зору, весь час «Божий» – сакральний і простір теж [1, с. 111].

На відміну від середньовічної традиційної ролі автора-посередника, який би слідував християнській вірі про два світи, згадані вище дослідником ранньовізантійської літератури, автор, який сам перебирає на себе роль творця тексту, по-своєму витворює художній світ. На першому плані події

земного світу, які є актуальними для автора на даний момент (походи, битви, поразки і перемоги). Складається враження, що такий заклопотаний людині немає часу думати про особисте, існує лише громадянський обов'язок, справа честі. Наскільки поспішає за своєю сучасністю автор, настільки швидко у своїх рішеннях і його герої. Можливо, це витворює таке враження про середньовічне життя, як спонтанність поведінки більшості. Люди навіть не задумуються сісти за стіл переговорів, на мій погляд, через завелику «загостреність» власного «я», відчуття можливості керувати світом. Звичайно, це стосується не усіх. Автор «Слова о полку Ігоревім», на відміну від свого героя, не керується власними егоїстичними інтересами. Він навряд шукає собі слави, бо воліє залишитись для потомків анонімним творцем киеворуської пам'ятки. Хоча відступ від традиційності автоматично виділяє оригінальність серед подібності.

Художній світ пам'ятки витворений часовим та просторовим його поділом на «до» та «після» походу, на відміну від поділу за християнським світовідчуттям.

Художній час «Слова о полку Ігоревім» – це співіснування двох часових різновидів: фабульно-сюжетного і нараційного, крім того, описані сучасні для автора події перегукуються з художніми натяками на події минулих на час створення тексту часів (віки Трояна, часи Бусові, згадка про правління князя Володимира Мономаха та інших князів). Отже, автор постає перед нами як можливий свідок подій і як наратор, який довідався про далеке минуле не безпосередньо. Художній час твору залежить від наповненості важливими подіями та їх просторової осяжності. Тому художньому часу «Слова о полку Ігоревім» властива така ознака, як масштабність всеохоплення, що поєднує у ціле всі зображені автором, наче розпорошені у творі, значні часові пласти (риса стилю монументального історизму). Прийом подачі різних історичних часів – прийом натяку, з розкриттям якого зрозуміла певна історична епоха та її значення для сучасності автора. Своєрідна гра з часовими проміжками історії рідного краю зорієнтована на знавців цієї історії, для яких не було важкою справою розкрити натяк, зрозуміти його суть.

Як зауважує Л. Махновець, час Середньовіччя чітко не розмежовував минуле, теперішнє, вічне. І в киеворуській пам'ятці всі три часові пласти взаємозалежні. Минуле і теперішнє постійно змінюють одне одного, ніби шукаючи зв'язок між подіями. На близьке майбутнє зорієнтований твір. Крім того, художній час «Слова о полку Ігоревім» – сюжетний, не фабульний, тому що у відступах наявні анаlepsиси – часові переходи у різні століття. Спочатку автор розповідає про часи Бояна. Часові відступи глибокі, коли йдеться про епоху Трояна, Буса. Часовий відступ про дії Всеслава полоцького – це рух уперед (княжіння в Києві), потім ще вперед (утеча), тоді різко назад (події у Новгороді), тоді вперед (Немига), тоді знову на первісну часову позицію (княжіння в Києві). В художньому часі «Слова...» давні часи Бояна, згадки про смерть Святослава Ігоревича, правління Ярослава

Мудрого, змагання за владу Олега Святославичи-«Гориславича» переривають близький час сюжету – походу Ігоря.

На мій погляд, час києворуської пам'ятки звернений у зовсім близьке минуле її автора. Короткий проміжок між подією, яка описана у «Слові о полку Ігоревім» (похід новгород-сіверського князя проти половців), та часом створення тексту засвідчений словами автора щодо обраної манери: «по былинамя сего времени» [7, с. 356]. Час фабульний (зображений) і час автора (фактичний і нараційний) співіснують у зв'язку, який увиразнюється актуальністю ідейного осердя твору для вирішення політичної ситуації у найближчий період та відчуттям присутності автора.

Художній час твору пов'язаний зі світоглядними темпоральними уявленнями автора. Творець «Слова о полку Ігоревім» розуміє неможливість повернутись у минуле. Тим самим він звертає увагу на дівість, цілеспрямованість життя, кожного його часового проміжку. Таким чином, художній час твору своєю динамічністю спрямований у близьке майбутнє, запрограмований авторською свідомістю на зміни.

В епізоді втечі князя Ігоря автор свідомо вдається до пришвидшення дії, звуження часу. Для цього залучає художні прийоми: перетворення людини на істоту, яка здатна швидко реагувати на небезпеку («поскочи горнастаемѹ кѹ тростію и бѣлымѹ гоголемѹ на воду»), використання влучних епітетів («претрѹгоста бо своя брѹзая комоня»), дієслів («скоочи», «потече», «полетѣ», «претрѹгоста») [7, с. 386]. Звуженість часу пояснюється літературним завданням, яке мав зрозуміти кожен. Цим завданням було не описати подію (про обставини походу сучасники автора повинні були знати), а на її основі нагадати про причини кризового стану Київської Русі (неузгодженість в діях між князями). Поряд з цим у «Слові о полку Ігоревім» можна простежити і прийом уповільнення художнього часу – на прикладі внутрішнього монологу князя Святослава, який чітко і влучно характеризує князів, використовуючи гіперболізацію з метою переконати в силі і потенціалі кожного з них: «Галичкы Осмомыслѣ Ярославе! Высоко сѣдиши на своемѹ златокланнѣмѹ столѣ, подперѹ горы игорскыи своими желѣзными плѹки» [7, с. 376]. Автор вираженістю характеристики кожного князя ніби підказує, що варто спочатку виділити час для обдумування рішення, а вже після цього діяти.

Час художнього твору сприймається завдяки зв'язку подій, який може бути причинно-наслідковим чи психологічним, асоціативним, як вважає Д. Лихачов [5, с. 213]. У «Слові о полку Ігоревім» цей зв'язок, на мою думку, змішаного типу. Пояснення цьому – неминучість поразки від походу за обставин розбрату між князями Київської Русі (ця ідея проходить крізь «золоте слово» князя Святослава) та пошук автором асоціативних зв'язків у минулому (згадка про походи князя Олега Гориславича): «Тогда, при Олѣхѣ Гориславичи, сѣяшется и растяшеть усобицами,

погибашеть жизнь Дажьдбожа внука...» [7, с. 365]. Крім того, художній час сприймається часто пришвидшеним, звуженим (як зазначено вище) саме завдяки психологічному зв'язку між подіями, оскільки надто емоційний, невраїноважений стан князя Ігоря викликав егоїстичний мотив і, як наслідок, ганебну поразку.

Художній час, залежний від розгортання сюжету, у «Слові о полку Ігоревім» виконує функцію нагадування, перестороги. Він то розгортається, то стискається, чим створює динамічність оповіді. Способи переживання часу у творі визначаються передусім внутрішнім станом князя Ігоря. Сповнений наснаги, князь ніби забуває про час, намагається пришвидшити події. Це проявляється у звертанні брата Всеволода: «Сѣдлаи, брате, свои брѣзѣи комони, а мои ти готови, ошѣдлани и Курьска, напередѣ» [7, с. 358]. Час стискається настільки, що автор вважає достатнім подати результат битви, а не її хід: «Сѹ заранѣя вѹ пятѹкѹ потопташа поганѣя плѹкѹ половецкѹя...» [7, с. 362]. Але в наближенні поразки час починає уповільнюватися пересторогами природи та авторським відступом про минулі часи (віки Трояна, літа Ярослав, період, коли княжив дід князя Ігоря – Олег Гориславич). Анаlepsис у минуле князювання Олега Гориславича теж набуває символічного значення дидактичної перестороги: порівнюються дві політичні ситуації, спільне між якими – розбрат між князями, відсутність єдності й егоїзм, викликаний бажанням здобути славу будь-якою ціною. Дід і онук ніби постають і порівнюються на одній спільній площині – площині необдуманого вчинку. Час набуває стрибкоподібної динаміки, оскільки служить засобом для асоціацій, які виникають одна за одною в авторській свідомості та матеріалізуються у словесній оболонці киеворуської пам'ятки.

Безпосередньо пов'язаний із художнім часом художній простір, який теж здатний змінюватися. У «Слові о полку Ігоревім» він характеризується такими рисами, як реальність та динамічність. Реальності художнього простору вимагав факт використання історичної події – походу проти половців 1185 р. Але, незважаючи на вимогу дотримання правдоподібності у відтворенні реальності, художність киеворуської пам'ятки допускає наявність вимислу з метою подачі символічного зв'язку між подіями. Це стосується і художнього простору, який, поряд із життєподібністю, інколи постає міфологічним. Зокрема, П. Білоус відносить до міфологічного простору річку Каялу, характеризуючи її як символічну межу поміж світом живих та світом мертвих [3, с. 142]. А динамічність пов'язана з використанням просторових прообразів минулого з метою задуматись над причинами сучасної для автора політичної нестабільності.

Д. Лихачов відзначає взаємозв'язок між динамічністю киеворуської пам'ятки та своєрідною «легкістю» простору. Автор надає перевагу описам дії (подає реакцію природи на події) над статичними (пейзажні замальовки відсутні). Природа у «Слові о полку Ігоревім» – не тло дії, не декорація – вона сама є дійовою особою. Природа реагує на події як, деякою мірою,

оповідач, виражає авторське ставлення і емоції. Така «легкість» простору і середовища у творі більше схожа на «легкість» ікони, ніж на «легкість» казки. Простір – художньо скорочений, «згрупований» і символізований. Люди масово реагують на те, що відбувається навколо, народи діють як єдине ціле: наприклад, німці, венеціанці, греки і морава співають славу князю Святославу, звинувачують князя Ігоря: «*Тѹ нѣмци и венецици, тѹ греци и морава поютѹ славу Святѹслава...*» [7, с. 370].

Художній простір києворуської пам'ятки може бути поділений по горизонталі на свій (землі Київської Русі) та чужий (територію половців). Вертикальний поділ простору, який міг викристалізуватись у свідомості автора-християнина, – на світ Бога та світ людини, – відсутній у києворуській пам'ятці. Натомість у постійній динаміці існує простір, який міфологізується завдяки перебуванню у ньому язичницьких божеств: Стрибога – бога вітрів та Хорса – бога сонця. Динаміка простору залежить у творі від динамічності часу. Історичні перипетії змінюють локалізацію подій внаслідок різких часових стрибків (від згадки про смерть Ізяслава одразу до продовження речі князя Святослава до князів, після чого згадується битва на Немизі й князь-чаклун Всеслав, далі дорікання князем Рюрику і Давиду, які порізно вирішили чинити розправу над спільним ворогом). Своєрідне нашарування часово-просторових характеристик звужує форму твору, тим самим надаючи йому компактності, але не змінюючи змістову наповненість «Слова о полку Ігоревім».

Можливість порівняння художнього простору «Слова о полку Ігоревім» із художнім простором казки впливає з близькості художньої форми. П. Білоус, користуючись науковими розробками дослідника казок В. Проппа, запропонував інтерпретацію києворуського твору за схемою героїчно-фантастичної чарівної казки [3, с. 140]. Казка дозволяє «стиснути» максимально віддалені між собою часо-просторові відстані. Інколи художній простір здається настільки звуженим, що його можна охопити думкою: «*Игорь мѣслию поля мѣрить отѹ великого Дона до малаго Донца...*» [7, с. 386]. Подолати далеку відстань князю, який втікає з полону, допомагає перетворення на спритного птаха (спорідненість із жанром казки, де це виконує схожі функції: пришвидшити дію, приховати зовнішність втікача).

На моделювання художньої дійсності у «Слові о полку Ігоревім» не могла не вплинути й дійсність, її певна полярність, як у суспільному відношенні, так і в релігійному. У своєрідне протиріччя з часом увійшов автор «Слова о полку Ігоревім», обравши власну позицію у зображенні подій сучасності. Художня дійсність твору, незважаючи на відображення історичної події, оригінально інтерпретує реальний факт, долучаючи до нього елементи вимислу, віддзеркалюючи авторське язичницьке світовідчуття.

«Слово о полку Ігоревім» – твір, актуальний для свого часу патріотичним спрямуванням. Поєднуючи особливості різних жанрів (слави, плачу, військової повісті, героїчної пісні), він увібрав у себе всю політичну атмосферу середньовічної дійсності – світу, що цінує мить перемоги й оплакує важкість поразки. Автор «Слова...» виконав літературне завдання донести істину через своєрідне моделювання часу й простору.

Література:

1. Аверинцев С. Поэтика ранневизантийской литературы / С. Аверинцев. – СПб : Азбука-классика, 2004. – 480 с.
2. Білоус П. Психологія літературної творчості: Книга для вчителів та учнів / П. Білоус. – Житомир, 2004. – 96 с.
3. Білоус П. Світло зниклих світів (художність літератури Київської Русі) : зб. статей / П. Білоус. – Житомир, 2003. – 160 с.
4. Гординський С. «Слово о полку Ігоревім» як літературна пам'ятка / С. Гординський // Гординський С. На переломі епох. Літературознавчі статті, огляди, есеї, рецензії, спогади / С. Гординський. – Львів : Світ, 2004. – С. 9-33. – («Ad Fontes – До джерел»).
5. Лихачев Д. Литература эпохи «Слова о полку Игореве» / Д. Лихачев // Памятники литературы Древней Руси: XII век. – М. : Худож. лит., 1980. – С. 5-25.
6. Махновець Л. Про автора «Слова о полку Ігоревім» / Л. Махновець. – К. : Видавництво при Київському університеті, 1989. – 264 с.; іл.
7. Слово про Ігорів похід // Золоте слово : хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX-XV століть : у 2-х кн. / за ред. В. Яременка; упоряд. В. Яременко, О. Сліпушко. – К. : Аконті, 2002. – Кн. 2 : Література високого Середньовіччя (988-1240). Література пізнього Середньовіччя (1240-середина XV ст.). – 2002. – 784 с.

Ольга Коржовская. Особенности времени и пространства «Слова о полку Игореве»

В статье исследованы различия в восприятии автором времени и пространства по сравнению с традиционными средневековыми представлениями. Рассматривается зависимость временно-пространственных характеристик «Слова о полку Игореве» от мировоззрения автора.

Ключевые слова: автор, авторское сознание, средневековая традиция, временно-пространственные особенности.

Olga Korzhovska. Temporal and spatial peculiarities of «The song of Igor's campaign»

The article studies the differences in author's perception of time and space in comparing to traditional medieval ideas about them. It is considered that temporal and spatial peculiarities of «The Song of Igor's Campaign» depend on the author's world outlook.

Keywords: author, authorial consciousness, medieval tradition, temporal and spatial peculiarities.